

Makale Geliş Tarihi: 18.01.2018

Makale Kabul Tarihi: 05.08.2018

MAR PETYUN KELDANI KİLİSESİ ÖLÜM DEFTERİ BAĞLAMINDA DİYARBAKIR KELDANİLERİ*

Mehmet ŞİMŞEK**

ÖZET

Doğu kilise ve manastırları, kendisine bağlı mümin topluluklara ilişkin olarak hem içe hem de dışa dönük kayıt tutma geleneğini devamlı bir şekilde uygulamıştır. Bu kayıtlandırma işleminde kilise hiyerarşisine yönelik olanı içe dönük kayıtlar olarak değerlendirebiliriz. Bununla birlikte, özellikle kiliselerde başta vaftiz olmak üzere nikâh, vergi ve ölüm gibi geniş bir yelpazede birey-toplum ilişkisini esas alan ve topluluğa yönelik olarak değerlendirilebilecek dışa yönelik kayıtlar da tutulmuştur. Bu kayıtlarda, bireyden yola çıkarak topluma yönelik bilgileri bulmak mümkündür. Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'ne ait *Ölüm Defteri* (*defter'ül mevta*), kayıtların tutulmaya başlandığı 1882'den 1955'e kadar kilisede kullanılmaya devam edilmiş, bu tarihten sonrasında da terk edilmiştir. Bu makalede, Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'nde 1882-1955 arasında tutulmuş bulunan Ölüm Defteri'nin kayıtlarından hareketle, Diyarbakır Keldani topluluğunun söz konusu dönemde, şehirdeki durumunu bir iç okuma şeklinde topluluğun hangi koşullar altında bulunduğu ortaya konulacaktır.

Anahtar sözcükler: Keldaniler, Diyarbakır, ölüm defteri

*Bu makale Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı tarafından kabul edilen Yüksek Lisan tezinden üretilmiştir.

**msimsek21@gmail.com

ABSTRACT

Diyarbakır Chaldeans in The Context of Mar Petyun Chaldean Church's Death Registry

Eastern churches and monasteries have been constantly practiced with a tradition of recording both inward and outward with regard to their believers. In this registration process, we can regard the church hierarchy as intrinsic records. However, in the churches there are also externally kept records, which are based on the individual-society relation in a wide range of subjects such as marriage, tax and death, especially baptism, and can be evaluated for the community. In these records, it is possible to find community oriented information by going out on an individual basis. The Death Registry (Defter'ül Mevta) by the Mar Petyun Chaldean Church in Diyarbakır continued to be used in the church from 1882 to 1955, when records began to be kept, and was abandoned after this date. In this article, the records of the Death Registry kept between 1882 and 1955 at the Mar Petyun Chaldean Church in Diyarbakır, will reveal the conditions under which the community is found as an internal reading of the Diyarbakır Chaldean community in that period.

Key words: Chaldeans, Diyarbakır, death registry

Giriş

Makalemizin amacı, ülkemizde resmi veya özel arşiv ve kütüphanelerinde bulunmayan, yerelde hazırlanmış ve kendi alanında ilk olma özelliğine sahip bir el yazması malzemenin yol göstericiliğinde, Diyarbakır Keldani topluluğunun anlatımıdır. Bu el yazması malzemenin insan-zaman ve mekân bağlantısıyla ait olduğu Diyarbakır Keldani topluluğunu, yine kendileri tarafından üretilmiş içe dönük kayıtlandırma sisteminin bir parçasından hareketle topluluğu içten bir okuma çabası olarak değerlendirilebilir.

Keldani Kavramı

Keldani kelimesinin geçtiği kutsal metinlerin ilki Tevrat'tır. Bu metindeki kullanış şekli *Kasdim* şeklindedir. Kelime bir etnik grubun isim babası olarak tarif edilerek, Hz. İbrahim'in kardeşi Nahor'un çocuklarından birisi olan *Kesed*'e bağlanmaktadır. (Albayrak, 2001, s. 109) kelimenin Aramice şekli olan *Kasdai* ve *Kasdaya*'nın İbranice kökenli olmadığına vurgu yapmaktadır. Kelimenin, Eski Ahit'in İ.Ö. 270'de başlanılan Yunanca tercümesinde ve diğer Yunan kaynaklarında *Khaldaioi* ve Rabbinik (Ortaçağ başlarında hahamların kullandığı İbranice) metinlerde *Kaldıyyim* ve *Kaldaei* şeklinde literasyona uğradığını belirtmektedir. Akadça'nın lingüistik özelliklerinden dolayı *Kasdai* kelimesindeki s harfi düşerek onun yerine l harfi geçerek *Kaldai* halini almış ve bu şekilde Tevrat metinlerine geçtiği tespiti yapılmaktadır.

Tevrat ve bölümlerinde Keldanilerle ilgili birçok ifade bulunmaktadır. Keldani Kralı Nebukadnessar'ın Kudüs'ü işgal etmesi ve Yahudileri Babil'e sürgüne göndermiş olması gibi tarihte yaşanmış vakalardan dolayı İbranilerin Keldanilerle yakın temasları olmuştur. (Albayrak, 1997, ss. 45-46) Burada en dikkat çeken durum, Keldanilerin savaşçı ve cezalandırıcı kişilikleri yanında

sihirbaz ve büyücülükteki özelliklerinden bahsedilmiş olmasıdır. (Albayrak, 2015, s. 862)

Buna mukabil İncil ve bölümlerinde Keldanilerden pek bahsedilmemektedir. Matta İncil’inde bahsedilen yıldız takipçilerinin (Matta İncili, 2, ss. 1-2) Eski Babil, yıldız bilimi konusunda gelişerek, yıldızların hareketlerini yoruma dönüştürmüş bir grup üyeliğinden bahsedilmektedir. Bu konuyla ilgilenen Babil yerleşimcileri olan Keldanilerin tanımlaması da yıldız bilimci, kehanette bulunan kişiler anlamına geliyordu. Bir olasılıkla Doğudan yola çıkan ve bir yıldız takip ederek Beytlehem’e gelen ve İsa’ya tapınan yıldız bilimciler (mğuşe) de Keldanilerin yaşadığı bölgeden geliyorlardı. (Molitor, 2004, s. 9)

Buraya kadar ortaya koymaya çalıştığımız esas mesele, tarih sahnesinden çekilmiş bir topluluk ismi olan Keldanilerin, XVI. yüzyılda tekrar gündeme gelmiş olmasından dolayı, Keldaniler olarak tanımlama kilise ve topluluğun isimlendirmesini tarihi arka planına bakarak, “Keldaniler kimdir?” sorusuna cevaplar bulabilmektir.

Tarihte Keldaniler

Antik çağlarda yaşamış Keldaniler, yukarıda da ifade edildiği gibi, kutsal metinlerde kendilerinden izler bırakmışlardır. Makalemizin konusunu oluşturan Keldani isimlendirmesi ise aynı coğrafyada bulunan Doğu Süryani Kilisesi topluluğu üyelerinin bir kısmının yeniden Keldani olarak isimlendirilmesi olarak anlaşılmalıdır. Doğu Kilisesi müntesibi olup, Vatikan’ın inanç formülünü kabul etmelerinin bir sonucu olarak, XVI. yüzyılın başlarında Vatikan tarafından *Keldani Kilisesi* olarak isimlendirilmesi neticesinde, Keldani kavramı tekrar tedavüle konulmuştur. Yukarıda tartışmaya çalıştığımız konu, kısaca iki farklı zamanda ancak ortak bir coğrafyada bulunan topluluğun tanımı konusunda ortaya çıkan yeni durumun bir önceki aşamasına dair bilgileri ortaya koymaktır.

12 Kasım 1553’te Yuhanna Sulaka tarafından, Doğu Kilisesi (Nesturi) müntesibi iken çok çeşitli dinamiklerin harekete geçmesi neticesinde Vatikan’ın inanç esaslarını kabul eden topluluk tarafından Diyarbakır’da tesis edilen Keldani Kilisesi, ilk olarak dünya sahnesine çıkmıştır. 16. yüzyılın ortalarında tesis edilen Keldani Patrikliği, kesintilerle de olsa 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Diyarbakır’da ikamet etmiştir.

Diyarbakır Keldani topluluğuna ait *Ölüm Defteri* tanıklığında döneminin Diyarbakır’ında toplumsal dokuyu oluşturan dini inanç gruplarının demografik durumuna baktığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşmaktayız. 1870 yılına ait nüfus bilgilerinde (Tekin, 2008, s. 639) gayrimüslimlerin kendi içlerinde mezhepsel ayrılıkları nedeniyle oldukça fazla çeşitliliğe sahip olduğunu görülmektedir. Dönemi içerisinde Diyarbakır şehir merkezinde demografik anlamda en önemli çoğunluğu Ermeni topluluğu oluşturmaktadır. İkinci sırada Süryaniler ve üçüncü sırada da Keldaniler yer almaktadır. Bu durumu mezhepsel

ayrım noktasında ele aldığımızda ise şehirdeki Katolik inancına sahip olanlar arasında en fazla müntesibi olan topluluğun da Keldaniler olduğu tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Diyarbakır Şehir Merkezi Nüfusu (1870)

Din/Mezhep	Sayı
İslam	9814
Ermeni Gregoryen	6853
Ermeni Katolik	831
Süryani	1434
Süryani Katolik	174
Keldani	976
Rum	305
Rum Katolik	55
Protestan	650
Yahudi	208
Toplam	11278
Gayrimüslim	

Kaynak: Mustafa Tekin (2008) "Ali Emiri'nin Osmanlı Vilayat-i Şarkiyesi Bağlamında Diyarbakır" Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yedişildiz-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: III, s. 640

Yukarıda adı geçen toplulukların iç ve dış bürokratik işleyişinde kayıt tutmanın nedenlerini birçok açıdan tartışabiliriz. Kiliselerdeki kayıtlandırma sistemini iki farklı gerekçelendirme üzerinden ele alabiliriz. Birinci gerekçenin kilisenin iç kayıtlandırma sistemiyle, kendisine bağlı nüfus kitlesinin genel durumu hakkında bilgi sahibi olabilmesi amaçlanmıştır. İkinci gerekçenin ise bu kayıtlandırma çalışmalarının kilise hiyerarşisinin kendi kurumsal yapısının dışında var olan devlet organizasyonun, kendisinden talep etmiş olduğu demografik anlamda bilgilendirmeye yönelik kayıtlardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde devlet hazinesine gelir sağlamak, savunma ve savaşlar için toplanan askerlerin giderlerinin sağlanması gayesi ile arazi ve nüfus yazımı yapılmasına ve bunlarla ilgili kayıtların tutulmasına özel bir önem verilmiştir.

Diyarbakır Bölgesindeki Keldani Nüfusu

Osmanlı'da 1831 yılından itibaren merkezden sancaklara, vilayet, kaza, nahiye, köy ve mahalleye kadar uzanan yönetim ve bürokrasi zincirinde, nüfusa ait iş ve işlemler uygulanmaya çalışılmıştır. Bu tarihten sonra 1844, 1852, 1856, 1866, 1881-82, 1905 yıllarında lokal veya geniş kapsamlı nüfus yazılımları icra edilmiştir. Bu sayımların ilki olan 1831 sayımını, nüfus hizmetleri açısından, önemli kılan yönü vergiye tabi ve askerlik hizmetiyle yükümlü erkek nüfusun doğum, ölüm ve nakil gibi nüfus olaylarının takibi için defter tutulmaya başlanmış olmasıdır. Padişaha sunulan bir düzenleme ile vilayet ve kazalarda yapılan sayımlarla ilgili tutulan defterlerin İstanbul'a gönderilmesi, bu konudaki çalışmaların bir nizamnameye bağlanmasına yönelik konu başlıkları belirlenmiştir. Bu başlıklardan birisi, ölen şahısların isimlerinin kayıtlı bulunduğu defterdeki isimlerinin üzeri çizilerek, ölüm tarihlerinin yazılmasıdır. (Çimen, 2012, s. 196)

Yukarıda da değinildiği gibi nüfus sayımlarında amaçlanan devletin vergi gelirlerini ve askeri güç durumunun tespit edilmesi düşünülerek, var olan insan potansiyeli önemsemiş ve kayıt altına almıştır. Dolayısıyla da, bu durumun dışında kalan, kadınlar ve çocuklar vergi ödemedikleri ve askere alınmadıklarından ötürü kayıt kapsamı dışında tutulmuşlardır

Nüfus olma özelliğini kaybeden ölümler ise her zaman için ayrıntılı bir şekilde kayıtlandırma çabasının dışında kalmışlardır. Ölmüş olan nüfusa ait sayısal bilgiler bazen kayıt edilme durumunda olmuşlardır. Özellikle sefer ve savaş sırasında meydana gelen ölümler, genel manada başarısızlık hanesine kayıt edileceğinden ya görmezden gelinmiş ya da ölenler olabildiğince küçük sayılarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu durum galipler için geçerli olsa da, mağluplar da kayıplarının sayısal verilerini ifşa etmemek üzere, rövanş hislerinin meşruiyeti için hep bir yerlere not etmişlerdir.

Kiliselerde tutulan ölüm kayıtları, bu dünya hayatından ayrılan için hukuki ve tıbbi bir durumunun kaydedildiği belgeler olmakla birlikte, aynı zamanda ölen için ölüm tarihinde anısına kilisede dua edilmesi ve fakirlere sadaka verilmesi zamanlarının not edildiği dokümanlardır. Bu kayıtlar gayrimüslimler için önemli olduğu kadar gerekli bir durumdur. Ölenlerin yakınları için ölen şahsın ardından dini ritüel uygulanması amacıyla ölümün vukuu bulduğu tarihin not edilmesi gereklidir. (Albayrak, 2001, s. 120) Bu durum cemaat içi işleyişte, din adamı veya ilgili görevlisi için ölen cemaat üyesinin ölüm tarihi, aile bağları ve ölüm nedeninin kayıt altına alınmasına çalışılmıştır. Kilisede tutulan bu kayıtların dışında, daha çok miras ve varislerin davalarının kaydedildiği mahkeme kayıtları da bulunmaktadır. Bu tereke kayıtları, kişinin ölümünden sonra tutulan hukuki kayıtlardır. (Yılmazçelik, 1995, s. 274)

Ölüm kayıtları, normal nüfus sayım kayıtlarında olduğu gibi bireyden topluma yönelik bilgileri bulmak mümkündür. Dönemsel olarak topluluk üyelerinin

sağlık durumu, ölenlerin yaş grupları, ortalama yaşam süresi, ölenin aile bağlarının gelecek kuşaklara aktarılması gibi verileri de içerisinde barındıran kayıtlardır. Ölen bireyin ailevi mensubiyeti yanında, mekânsal aidiyet ve ayrışımını da bu kayıtlarda görmek mümkündür. Bunun yanında mezhepsel aidiyet ve ayrışımı da bu kayıtlarda bulabilmekteyiz. Bu kayıtlarda mikro ölçekte mekânsal yaşanmışlıklara ait bilgileri bulmakla beraber, makro anlamda bölgesel ve genel ülke tarihinde yaşanan olaylardan topluluğun etkilenme oranını da görmek olasıdır. Etnik, dini, siyasi çatışmalara ait özel kayıtları, çatışan güçler tarafından nasıl kayıt altına alınabileceğine yukarıda değinmiştik. Oysa sivil durumda bulunan kayıtların bu konuda daha sağlıklı veriler sunabileceğini kabul etmek gerekir. Bu sivil kayıtlar anlamında ilk defa bir örnek olacağını düşündüğümüz Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi ölüm defteri makalemizin konusunu oluşturmaktadır.

Diyarbakır Keldani Kilisesi Ölüm Defterleri

Elimizde bulunan Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'ne ait ve bu makalenin konusu olan *Ölüm Defteri*'nin kayıtları 1882'den itibaren başlamaktadır. Bu tarih muhtemelen bir rastlantı değildir. Zira Osmanlı yönetimi tarafından 4 Eylül 1881'de yürürlüğe konulan *Sicil-i Nüfus Nizamnamesinde* (Çimen 2012, s. 195) çeşitli şehirlerde yaşayan gayrimüslim cemaatlerin kendi liderlerinden kendi cemaatlerine ilişkin nüfus değişikliklerini kayıt altına almaları istenmiştir. Eğer Diyarbakır Keldani Kilisesi'nin bu nizamnameyi esas alarak Ölüm Defteri tutmaya başladığı düşünülürse, kilisenin 1882 yılından önce bu gibi bir kayıt tutmamış olması muhtemeldir. Ancak durumun böyle olup olmadığı konusunda herhangi başka bir bilgi de bulunmamaktadır.

A) Defterin Fiziksel Özellikleri

Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi'ne ait Ölüm Defteri, kayıtların tutulmaya başlandığı 1882-1955 dönemine ait kayıtları içermektedir. Defter bütün bu süreç boyunca kilisede muhafaza edilmiştir. Ancak bir taraftan süreç içinde cemaatin sayıca bir hayli azalması, diğer taraftan ise defterin içeriğinin topluluk üyelerince okunamaması nedeniyle defter unutulma ve kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Nitekim söz konusu defter böylesine atıl bir vaziyette iken, kilise kütüphanesinde yaptığımız bir araştırma sırasında fark ettik.

Kilisenin içinde bulunduğu koşullar defterin muhafazası için hiç elverişli değildir. Defter, uzun bir süre boyunca, yağmur, toz, rutubet veya kemirgenlerin istilaları kabilinde birçok badireye maruz kalmıştı. Nitekim kahverengi ebruli ebruli kapakta kırılmalar meydana gelmişti. Kapakta ve sayfalarında kemirgenlerin neden olduğu kısmi eksiklikler göze çarpıyordu. Defterin iki kapağı dıştan siyah renk kumaş kullanılarak iki kapak birleştirilmiş ve ip dikişli bir ciltlemeden geçirilmiştir. Ancak dikiş için kullanılan ipin inceliğinden dolayı

defterin sayfalarında dikiş yerinden kesilmeler oluşmuştur. Bütün bu olumsuzluklara karşın sayfaların yazı alanlarının metni okumaya engel teşkil eden belirgin bir tahribat bulunmaması gerçekten şanstı. Yine de bazı sayfalarda kullanılan mürekkebin kalitesizliğinden kaynaklanan küçük çaplı bazı silikler bulunuyordu.

Söz konusu defter 90 sayfalık olup, bunun 51 sayfası kullanılmıştır. Defter 16 x 24,5 cm ebadındadır. Sayfa standardı 5 sütun ve 26 satırlıktır. Defterin sağdan 3, soldan 2 sütunlu olmasından hareketle muhasebe kayıtlarının tutulmasına yönelik olarak matbu edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Defter Arapça yazılmıştır.

Defterde bulunan ölüm kayıtları; 1882'den başlayıp 1955'te sona ermektedir. (bkz. Tablo 5) Kayıtların Diyarbakır şehir merkezinde mukim Keldani topluluğu özelinde tutulduğu bizzat defterin başlangıcında. (bkz. Belge 1) Ancak süreç içinde bu sınırlamanın dışına çıkıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1909'da ve 1914'te Ermeni Katolik ve Rum Katolik oldukları belirtilen şahıslara dair kayıtlar defterde yer almaktadır. 1915' sonrasında ise farklı kiliselere mensup birçok kimsenin kayıtlarına da yer verilmiştir.

Defterdeki ölüm kayıtları *qâd intaqâl ila rahmatullah* (Allah'ın rahmetine kavuştu) veya *Mutluluklar dünyasına/diyarına kavuştu*, şeklinde bir giriş ibaresiyle başlamakta, bunun hemen ardından ölen şahsa ait aile bilgileri kaydedilmektedir. (bkz. Belge 2) Bir sonraki aşamada müteveffanın ölüm tarihi, genellikle gün, ay ve yıl olarak belirtilerek verilmektedir. Bunun yanında nadiren de olsa ölüm tarihine ait ayrıntıları belirtilmemiş kayıtlara da rastlanmaktadır.

Tablo 2. Ölüm Defterinde kayıtlı bulunan diğer topluluklar

Mezhep	Sayı
Ermeni Atik (Gregoryen)	23
Ermeni Katolik	10
Rum Katolik	8
Süryani Katolik	4
Süryani Ortodoks (Yakubi)	2

Kaynak: Keldani Kilisesi Ölüm Defterleri

Söz konusu ölüm defteri toplamda 1135 ölüm kaydı ihtiva etmektedir. Bunlar arasında 47 kayıt diğer kiliselerin mensuplarına ilişkindir. Bazı kayıtlar müteveffanın ölüm sebebini de içermektedir (düşerek, yanarak, hastalık sebebiyle vs.) Bu bağlamda 23 kayıt mevcuttur. Kimi kayıtlar ölümün nerede gerçekleştiğine dair notlara da yer vermektedir (hapisanede, askerlik esnasında vs.). 14 kayıt bu çerçevede değerlendirilebilir. Kayıtların 28'inde ölenlerin yaşına veya ölümün gerçekleştiği güne ve hatta saate dair detay bulunmaktadır. Bu kapsamda aşağıdaki örnekler gösterilebilir.

25 Ağustos 1884, Katmezli Abdüyeşu'nun oğlu Hanna Habib (12 Kânunusani 1883 doğumlu)

29 Eylül 1884, Makdis Mensur Papazoğlu'nun oğlu Bolis (8 Teşrinisani 1863 doğumlu)

28 Eylül 1885, Makdis Gorgis Terziyan, 60 yaşında

29 Kasım 1910, Hori Petyun Şalci (Çarşamba günü saat 6.30)

16 Haziran 1915, Şemmas Mihayil Abid'in oğlu Şemmas Naum (Diyarbakir Askeri Misafirhanesinde, mazlumen)

03 Ekim 1915, Mardinli Abdallahad Petrus'un oğlu Hırmız (askerlik esnasında)

21 Temmuz 1916, Cizreli Papazoğulları'ndan Hanna ve Said, 2 yaşında iken

25 Nisan 1918, Kunduracı Yakub'un kızı Viktorya. Siird ahalisinden olup sığınmacılar hastanesinde öldü. Biçiminde ayrıntılı denebilecek bilgiler kaydedilmiştir.

Defterin ilk on sayfası yazı karakteri açısından oldukça düzgündür. Bu durum, kayıtların önceki bir müsveddeden istinsah edilmiş olması olasılığını akla getirmektedir. Durumun böyle olduğunu gösteren başka bazı kanıtlar da bulunmaktadır. Zira 1899-1900 yıllarına dair kayıtları ihtiva eden müsvedde bir kâğıt, defterin içinde muhafaza edilmiş bir haldedir. Dolayısıyla defter kayıtlarını tutan şahsın ihtiyaç duydukça söz konusu müsvedde kâğıda müracaat ettiği düşünülmelidir.

Bu müsvedde kâğıdı şu cümleleri içermektedir. “Keldani milletimizden bu yaşamdaki ayrılanların listesi. Ocak 1899 ile Ocak 1900 ayına kadar olanlar.” Bu müsvedde kâğıdının, defter sayfalarına ait olmayıp, farklı bir ebat ve kalitede üretilmiş olmasından da anlaşılmaktadır. Bu müsvedde, Ocak 1899-Ocak 1900 ayları arasında kalan sürede vefat edenlerin isim listesi tarihsiz olarak yazılmış. Bu listede isimleri yazılı bulunanların 19 adedine, defterde ilgili zaman aralığında rastlanmaktadır. Geri kalan 5 adet kayıta defterde rastlanmamıştır. (defterde Kayıtlı olmayanlar yıldızla belirtilmiştir.)

1- Siirdli Cabi Bolis'in kız kardeşi Susan,* 2- Hanna Aşçı'nın oğlu Said,* 3- Ruhvanlı Yakub'un oğlu Yonan, 4- Kebapçı Tumas, 5- Şem'un Alkuşi'nin kızı Terizya, 6- Kör Kıryakis 7-Buhtanlı Simon'un kızı Verdi, 8- Naum Said Ağa'nın oğlu Cebur, 9- Mardinli Said, 10- Yakub Temez'in kızı Feride,* 11- Anton Alkuşi'nin kızı Hanuş, 29 Temmuz, 12- Makdis Hanna Darahli 31 Temmuz, 13- Kunduracı Hanna*, 14- Said oğlu Mihayil Hekim

Mihayil, 15- Yusuf Petrus di Natali'nin oğlu Kıryakis, 16- Cebur oğlu Yonan Alkuşi, 17- İlyas oğlu Cebur ..., 18- Cebrail oğlu Hanuş....., 19- Şem'un Alkuşi, 20- Davud Kireççi'nin annesi Hana, 21- Rızkullah Osib Hekim Hanna'nın kızı Zekiye, 22-... eşi Şem'un Sabbağ Buvali, 23- Dantaslı Yakub'un kızı Meryem.*

Defterin 11. sayfasından itibaren 1892'ye ait kayıtları başlamaktadır. Buradan itibaren kayıtlar birden fazla şahıs tarafından oluşturulmuştur. Kayıt işlemi için kullanılan yazı malzemesi açısından durum böyledir. Nitekim bu sayfada geçen *qâd intaqâl ila rahmatullah* (Allah'ın rahmetine kavuştu) ifadesi yazılırken *Allah* lafzının üç farklı şekilde yazılmıştır. Bu da bu ifadenin üç farklı müellif tarafından kaleme alındığını gösteriyor olmalıdır. İlerleyen sayfalarda kayıt işlemlerinin müsveddeden alındığına, bununla birlikte müsveddeyi deftere aktaranın, bu işlemi belirli bir zaman dilimi içerisinde, (bilgilerin doğrulanması amaçlı olabilir) kayda dönüştürdüğünü de ileri sürülebiliriz.

Defterin sonraki sayfaları da bazı açılardan benzer örnekler yansıtmaktadır. Örneğin 1897 den itibaren 1901 ve 1904 yıllarına ilişkin kayıtlar, farklı yazma görevlisinin kaleminden çıkmış gibidir. Zira burada yazı karakterleri birbirinden oldukça farklıdır. Bu süreler içerisinde görevli bulunanların müsvedde kullandıklarını, gün ve ay kayıtlarının düzenliliğinden anlaşılmaktadır.

Yazının görseelliğinden kaynaklanan düzenlilik 1910'dan itibaren, 1916 yılının Ağustos ayının 14'üne kadar devam etmektedir. Ne var ki bu tarihten itibaren yazı düzeninden bahsetmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bunun nedenini şehirdeki yaşanan gergin ve kaotik ortamın getirdiği şartlar, tecrübeli ve eğitilmiş kayıtların olumsuz etkilediğini, yazının görüntüsünden de anlamak mümkündür.

B) Defterin İçeriği

Defterde yer alan kayıtlardan hareketle, Keldani topluluğunun Diyarbakır'daki durumuna bakacak olursak: Kayıtlarda kişiye ait sosyal ve ekonomik statüden ziyade, mensubu olduğu aile, mekânsal ve etnik aidiyet, varsa dini statüsünün dikkate alındığını görmekteyiz. Defterde kayıtlı bulunanlardan özellikle erkekler için meslekleri belirleyici kimlik tanımlaması olarak kullanılmıştır. Mensubu olduğu ailenin varsa lakabı da kullanılmıştır. (bkz. Tablo 4) Birinci ve ikinci kuşak baba isimleri çok nadir de olsa üçüncü kuşak baba isimleri künyede belirtilmiştir. Belirleyici kimlik haline gelmiş olan mekânsal aidiyetler ismin başına gelecek şekilde kullanılmıştır. Buradan hareketle meslek tanımı olmayan erkek şahısların meslek edinecek yaştan önce öldüğü de kabul edilebilir.

Kadınlarda meslek tanımı kesinlikle bulunmadığından, genellikle baba ismi, sık olmamakla beraber eşinin veya çocuğunun adı kullanılabilmiştir. Örneğin, 23 Şubat 1920'de ölen Menuşi'nin kimliği belirtilirken, Mazıcı Fethullah Saatçi'nin

eşi olduğu, devamında da Çerenkal Tumas Fadli Kasir'in kızı olduğu belirtilmiştir. Bir başka örnekte, 19 Ocak 1939'da vefat eden Süryani Katolik Makdis Saliba'nın kızı Feride, Boyacı Yusuf Horozoğlu'un eşi, *Katolik Mezhebi üzerine olup kutsal sırlarda bir hazine idi* denilmektedir. Bir örnekte de, vefat edenin hem babası hem de erkek kardeşine atıfta bulunularak kimlik belirlenmesi yapılmıştır. 3 Kasım 1887 Makdis Petrus Papazoğlu'nun kız kardeşi, Yusuf Zagni'nin kızı Makdis Katrina. Dolayısıyla bu ifadeden, vefat edenin hem baba, anne veya kız kardeş olma hasebiyle, hem de eşi tarafından künyesi tanıtılmıştır.

Defterde kayıtlı bulunan şahıs adlarının birçoğu, şahsın veya ailesinin geldiği kasaba veya şehrin adıyla tanımlandığına sıklıkla rastlanmaktadır. Bu yerleşim yerlerinin yakın köy ve kasabalar olduğu dikkat çekmektedir. Bununla beraber oldukça uzak yerlere ait tanımlara da rastlanmaktadır. Diğer belgelerde de rastlanan *İzmirli* tanımlamalı şahısların oldukça eski yerleşimciler olmasına rağmen, bu tanımın bir nevi lakap olarak kullanıldığını görmekteyiz. (Gümüş, 2014, s. 352) Bu anlamda sıklıkla Siirt, Musul, Mardin, Halep, Van şehirlerinin adları kullanılmıştır. Bununla birlikte Diyarbakır şehir merkezine yakın kasaba ve köyler ile özellikle Siirt'e yakın Meyyafarkin (Silvan) başta olmak üzere; Cizre ve Hakkâri yerleşimlerine bağlı kasaba ve köylerinin adları kimlik tanımlamalarında sıklıkla kullanılmıştır. Bu durumlarda yerleşim yerinin adı sıfat olarak, baba adı ile birlikte şahsın ilk adı olarak kullanılarak ilk adın ve çoğu zaman da baba adının sonrasına gelecek şekilde ifade edilmiştir. (İlhan, 2006, s. 49) Örneğin;

26 Eylül 1883, Boyacı Mihayil İzmirli'nin kızı Hanpuşi

7 Mayıs 1884, Bikendli Aşçı Gorgis'in annesi Şmuni

12 Kasım 1884, Musullu Na'man'ın oğlu Ablahad (göğüs hastalığından)

13 Aralık 1886, Cizreli Abdulmesih'in kızı Şmuni

18 Ocak 1888, Siird tarafında Tuma Mankıryan oğlu İsa'nın oğlu Davud

12 Ocak 1889, Halepli Hoca Abdulmesih Çapan'ın kızı Şmuni

21 Şubat 1890, Van şehrinden Papaz Daniyel Şuriz'in oğlu Antun Efendi

13 Ocak 1895, Meyyafarkinli Şemmas Abdallahad Horozoğlu'nun oğlu Said

Kayıtlarda, ölen şahsın ait olduğu kilise, etnik köken aidiyeti bağlamında belirtilmiştir. Kayıtlarda belirleyici unsur Katolik mezhebine mensup olunmasıdır. Bu durum 1909'a kadar devam etmektedir. Bu tarihten önceki

kayıtlarda farklı etnik veya mezhepsel bir ölüm kaydına rastlanmamaktadır. 1909'daki tek kayıt, 8 Aralık 1909'a olup Yeldo oğlu Buyi Hekim'in kızı Ketî'ye (Ermeni Katolik Cemaati'nden) aittir. Bu tarihten sonra bu türden bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak 1914'ten itibaren bu tür kayıtlara sıklıkla rastlanmaya başlanır.

14 Eylül 1915, Circis Kozma Mihayil'in (Rum Kadim) kızı Menuşi

9 Kasım 1915, Mardinli İbrahim'in kızı Meryem, Ermeni Katolik cemaatinden

8 Haziran 1916, Kireççi Gorgis'in kızı Verduşi, Ermeni Katolik

7 Nisan 1923, Yakubi cemaatinden olup Keldani olarak ölen Allahverdi kızı Susan

27 Aralık 1943, Ermeni Katolik Circis Servi'nin kızı Sofiya

28 Aralık 1943, Ermeni Katolik Meryem Koz

22 Temmuz 1944, Rum Katolik Makdis Circis Gorgis'in kızı Sofiya

8 Şubat 1947, Süryani Katolik Cemaatinden Bolis Kasar'ın oğlu İskender

23 Temmuz 1947 Rum Katolik Cemaatinden İlyas oğlu Kenan Eczacı Circis

15 Temmuz 1947 Ermeni Katolik Cemaatinden İlyas'ın oğlu Hancı Mensur

Şahıs adlarıyla birlikte bazı unvanların, dini hiyerarşi ayrımında kullanılan ifadelerle de rastlanmaktadır. Kentte Müslümanlar arasında güç merkezli bir tabakalaşma mevcut iken, Gayrimüslimler arasındaki sosyal tabakalaşma etnik ve dinsel örüntü üzerinden şekillenmiştir. (Çukurova, 2008, s. 360) Örneğin;

28 Eylül 1890, Hori İshak oğlu Derzi Filibos'un oğlu Şemmas Mensur

10 Şubat 1891, Vekil Antun oğlu Yusuf oğlu'un Şerikçi Şemmas Antun

6 Ekim 1891, Şemmas Yusuf Attar'ın oğlu Sayın Metropolit Timetiyos

12 Aralık 1914, Siirdli Davud'un oğlu Papaz Cebrail, Boşat köyü kilisesi papazı (Cumartesi)

5 Eylül 1921, İran Acem.... AhvazdaHekim Petrus'un oğlu Papaz Marusa

2 Haziran 1923, Amid ve Meyyafarkin Metropoliti Sayın Süleyman Mari (Sabbağ) kilise avlusunda kapının karşısında defnedildi. Allah onu cennetine koysun.

9 Eylül 1926, Berber Hacı Hannuş'un çırağının oğlu Papaz Cerrah Petrus

16 Şubat 1941, Amid Abreşiyesi ve Mardin Metropoliti İsrail Davud Mardin Keldani Mar Hırmız Kilisesi'nde gömüldü.

Ölüm kayıtlarında sosyal statü anlamında eğitim düzeyini gösteren ifadeler de kullanılmıştır. Kurumsal eğitimin yanı sıra, dini eğitim anlamında kilise içerisinde verilen eğitimi almış ve bu eğitimin ifadesi olarak kullanılan *şemmas* ibaresi oldukça yaygındır. Bu ibareye sahip olanlar, sürekli olarak kilisede görevli olanlar anlamında değildir. Şemmaslık eğitimi almış, ancak normal yaşamında kilise dışında başka bir mesleği olup, yeri geldikçe kilisede görev yapabilecek yetkinliğe sahip şahıs anlamını ifade etmektedir. İsimden önce sıfat anlamında kullanılan *Makdis* ibaresi, kutsal yerleri ziyaret etmiş *Hacı* anlamında kullanılmıştır. Örnek verecek olursak:

28 Eylül 1885, Makdis Gorgis Terziya, 60 yaşında

25 Ocak 1886, Hanna Cabi'in oğlu Şemmas Gorgis

18 Temmuz 1887, Papaz Fercelle oğlu Yusuf'un oğlu Şemmas Mihayil

28 Eylül 1890, Hori İshak oğlu Derzi Filibos'un oğlu Şemmas Mensur

2 Şubat 1925, İbrahim oğlu Bakkal Hacı Mihayil

29 Eylül 1950, Şemmas Bolis Şuriz'in oğlu Hacı İlyas Şuriz

Ölüm defterindeki kayıtların bir özelliği de ihtida etmiş olanların durumlarının da not edilmiş olmasıdır. Öncesinde Hıristiyan inancına mensup iken, çeşitli sebeplerden dolayı Müslüman olmuş, ancak daha sonra tekrar eski inancına dönen ve bu esnada ölenlerin de bu durumları kaydedilmiştir. Bu durumun 1916'da yaşanmış olması da manidardır. Bu türden iki örnek bulunmaktadır.

7 Temmuz 1916, Siird ahalisinden İsa Ferho oğlu Yakub. Bir müddet önce Müslüman olmuştu. Ölmeden önce pişman olup geri döndü. Keldani papazları önünde itiraf etti ve Keldani mezarlığına defnedildi denilmektedir.

22 Kasım 1916, Şemmas Petrus Saatçi kızı Lusya. Kendisi ve kocası Müslüman oldu, kadın ölmeden önce pişman olup Hıristiyanlığa döndü denilmektedir.

Defterde Diyarbakır Keldani Kilisesi'ne veya şehirde bulunan diğer Katolik kiliselerden herhangi birinin üyesi olmayıp, Hıristiyan inancına mensup olmalarından dolayı ki büyük bir ihtimalle Katolik inancına mensup olmuş olmalarından ötürü, iki batılı askerin ölüm kayıtları not edilmiştir. Bu askerlerden biri Alman, diğeri de Fransız asıllı bir asker esirin ölüm kayıdır. Defter kayıtlarında;

4 Kasım 1916, 1892'de Almanya'nın Lübeck şehrinde dünyaya gelen Subay Walter Humble, 3 Kasım 1916 da Diyarbakır'da (Türkiye Asya'sı) öldü. 4 Kasım 1916 Pazar günü toprağa verildi.

28 Eylül 1920, Leon Oggee, Unicev/Nerme Fransız esirlerinden Askeri Hastanesinde, şeklinde ifade edilmektedir.

Kaydedilen ölüm bilgilerin bir kısmının, ölüm olayının gerçekleştiği yerin Diyarbakır dışında olduğu, ulaşan bilgiye göre ölen şahsın künyesi ile birlikte öldüğü yerleşim yerinin adı da kaydedilmiştir. Bunun nedeninin ölen şahsın ait bulunduğu kilisenin Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi, kendisi ve ailesinin ikamet yerinin Diyarbakır olduğunu, çeşitli nedenlerden dolayı, ikamet alanının dışında bulunduğu sırada, ölüm olayının gerçekleştiğini düşünebiliriz. Bu da ikamet alanlarının oldukça farklılık gösterdiği gibi cenazesinin Diyarbakır'a getirilip getirilmediği hakkında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Söz konusu duruma ilişkin, cenazenin Diyarbakır'a nakledildiğine ilişkin tek bir örnek bulunmaktadır. Bu örnekte; *6 Eylül 1884, Hekim Hannuş oğlu Şemmas Boğosi Efendi. Diyarbakır'dan Mardin'e gitti. 3 gün sonra akciğerinden hastalandı ve öldü. 9 gün sonra Mardin'de vefat etti. Cenazesi Diyarbakır'e götürüldü. Doğum tarihi 12 Kâmunusani 1831, denilmektedir.* Bunun dışında çeşitli iletişim araçları vasıtasıyla bildirilen ölüm vakaları da deftere kaydedilmiştir. Örneğin;

21 Mayıs 1887, Bikendli Yeşu'un oğlu Aşçı Hanna, Meyyafarkin'de

9 Ekim 1887, Papaz Bolis Çadırcı, Musul'da.

21 Aralık 1894, Makdis Sem'an oğlu Makdis Hamun'un kızı Hacı Kadar, Şam'da.

7 Ekim 1902, Yusuf oğlu Denho, Asitane (İstanbul) de hapisanede öldü.

6 Aralık 1904, Şerikçi Şemmas Antun'un oğlu Yusuf, Beyrut'ta.

1 Ocak 1908, Hoca Mihayil Hırmız'ın kızı Feride, Bağdat'ta.

24 Haziran 1910, Antun Basmacı'nın oğlu Büyük Şalci Mensur, Giresun'da

15 Ocak 1912, Viranşehirli Petrus Hekimoğlu'nun oğlu Doktor Mihayil. Kaleden düşerek öldü. Telgraf haberi Süryani Katolik Papazı Cebrail imzasıyla geldi.

25 Ocak 1914, Çelenkar Yusuf Fadli'in kızı Lusya, Amerika'da

25 Nisan 1914, Boyacı Said Tayyuroğlu, Amerika'da

10 Ocak 1918, Merhum Petrus Hekim oğlu Doktor Ziya, Beyrut'ta tifo ve koleradan vefat etti. 5 Aralık 1917. Durumunu 24 Aralık 1917'de Hori Yusuf Tavi'den aldığımız mektupla öğrendik. Buraya 12 Ocak 1918'de ulaştı. Kız kardeşine, halasına ve ailesine bilgi verildi.

10 Ekim 1918, Çaruhiye köyünden Petrus Hivan'ın eşi Anna, Kız Mektebinin merdiveninden düşerek.

26 Temmuz 1919, Sazbend Antun'un kızı Lusya, Musul'un Telafer köyünde sıcakların başına vurmamasıyla.

19.05.1919, Kassarci İstepan Tumas, bir mermiyle vuruldu.

21 Ağustos 1919, Çerenkal Hanna'nın oğlu Rızkullah, Kudüs'te.

16 Şubat 1951, Papaz Daniyel oğlu Şemmas Bolis Şuriz'in oğlu Tuma, İstanbul'da

C) Diyarbakır'da İlk Ermeni Olayları

1895 yılı birçok yönden şehrin tarihinde önemli izler bırakmıştır. Bu tarih, öncelikle *Ermeni Olayları* (Verhij, 2013, ss. 104-106) ile ilgili bir toplumsal hafıza oluşturmuşsa da, bu yılda yaşanan salgın hastalıklar önemli miktarda nüfus kaybına yol açmıştır. Özellikle 1895 Ocak ayında Çukur Mahalle, Hüsrev Paşa Cami civarında başlayan kolera salgınında çoğu temmuz-ağustos aylarında olmak üzere günde 70-90 kişi ölmüştür. (Çukurova, 2008, s. 360; Bozan, 2015, ss. 219-239) Defter kaydında 7 Ağustos günü; koleradan ölenlerin kaydı, dikkat edilirse Ağustos ayının son gününe ait kayıttan sonra yapılmıştır. Bu durumun kayıttan sorumlu kişiye ulaşan bilgiden sonra kayıt edildiğini düşündürmektedir.

Tarihsel kronolojide bulunmayan ve ölüm gerekçesi belirtilmeyen 3 Eylül 1895'te ölen Dentas Köyü'nden Nisan'ın kızı Meryem ile 2 Eylül 1895 tarihinde ölen Demirci Yakub'un kızı Filumina'nın da koleradan ölmüş olması muhtemeldir. Defter muhteviyatında ölüm nedenleri çoğunlukla verilmemiştir. Ancak 1895 yılı Ağustos ayına ait 8 adet ölüm kaydının gerekçesinde *kolera* ifadesi kullanılmıştır.

1 Ağustos 1895 Taşçı Hannuş Abid'in eşi Menuşi, koleradan.

16 Ağustos 1895 Bicun köyünden Yonan'ın eşi Sara, koleradan.

18 Ağustos 1895 Alipınar köyünden Boyacı Yusuf Gusto'nun oğlu Hanna İlyas, koleradan.

19 Ağustos 1895 Papuci Yusuf Gusto'nun kızı Lusya, koleradan.

30 Ağustos 1895 Tumas Bozo'nun kızı Anna, koleradan.

31 Ağustos 1895 Burteci Davud oğlu Çarşafçı Circis'in oğlu Davud Fercallah, koleradan.

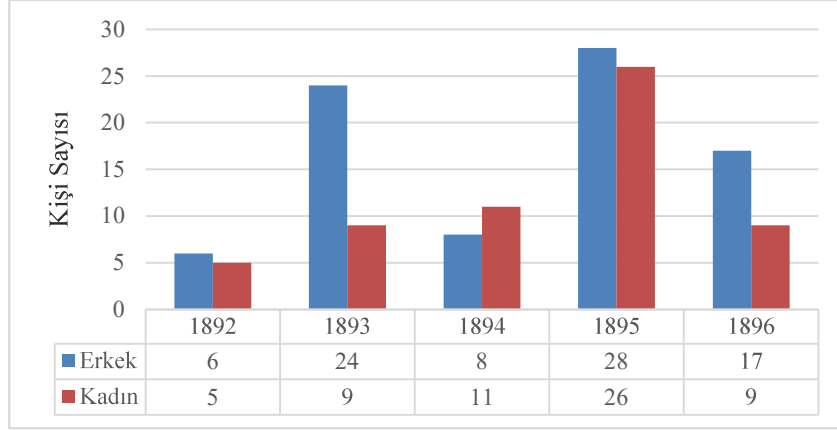
7 Ağustos 1895 Şemmas Tuma Benekli'nin kızı Dellal Susan, koleradan.

7 Eylül 1895 Kıtırbıl köyünden Baci Heylan oğlu Kunduracı Yusuf'un oğlu Dikran, koleradan.

Kolera salgınında ölenlerin büyük kısmının Müslümanlardan oluştuğunu belirten kayıtlar mevcuttur. Kolera salgının ortaya çıkmasıyla şehirdeki gayrimüslimlerin orta halli ve fakir olanları Alipınar ve Kıtırbıl köyü civarına göç ettikleri belirtilmektedir. (Çukurova, 2008, s. 360)

Diyarbakır'da 1895 yılının kasım ayında vuku bulan çatışmalı ortam, şehir tarihini konu alan çalışmalarda *I. Ermeni Olayları* (Etöz, 2013, ss. 262-264; Beysanoğlu, 1996, ss. 699-710; Bozan, 2006; Kevorkian, 2013, s. 56; Yazıcı, 2008, s. 741) olarak tanımlanmaktadır. Şehirde yaşanan olayların Keldani topluluğu üzerindeki yansımalarını ölüm defterinden takip edebilmek mümkündür. Olayların yaşandığı 1895 Kasım ayının ilk gününden itibaren, (İlhan, 2008, s. 56) günlük kayıtların tutulduğunu, meydana gelen ölümlerin, defterden sorumlu olan yazıcıya ulaşan bilgilere göre ölüm kayıtları, olayların yaşandığı 1 Kasım ve 2 Kasım günlerinde tarihi sırası gözetilmeden kaydedilmiştir.

Grafik 1. 1892-1896 yıllarına ait ölüm kayıtları

2. Teşrin (Kasım) ayının birinci gününe ait iki ölüm kaydından sonra ikinci güne ait bir ölüm vakası kaydedilmiştir. Devamında tekrar birinci güne ait kayıtların bulunması, yaşanan toplumsal gerilimler, günlük bilgi akışına göre bekletilmeden ve müsvedde edilmeden kaydedildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum kayıtların güncelliğini ortaya koymasından önemlidir. 1895 yılı sonlarına doğru yaşanan olaylar (Verheij, 2013, s. 107) ve sonrasındaki ölüm kayıtları incelendiğinde; Kasım ayı öncesindeki 11 aylık sürede gerçekleşen 54 ölüm kaydının 10 aylık ortalaması 4.3 iken sadece kasım ayındaki 12 kişilik ölüm kaydı, diğer ayların ortalamasının 2.5 katından daha fazla bir orana sahiptir. (bkz. Grafik 1) Bu da diğer topluluklara göre nüfus açısından üçüncü sırada bulunan Keldanilerin toplumsal olaylardan etkilenme oranını ortaya koymasından da dikkat çekicidir.

Fransa'nın Diyarbakır'da bulunan konsolosu Meyrier'in 18 Aralık 1896'daki ilk raporunda, 1895 olayları sırasında 14 Keldani topluluğu üyesinin öldüğünü belirtmiştir. (Verheij, 2013, s. 109) Bu raporda yer alan Keldanilere ait ölüm sayısı ile defter kayıtlarındaki sayı arasında önemli bir fark bulunmadığı görülmektedir.

Tablo 3. 1895 Olaylarında Ölen Keldaniler

Tarih	Şahıs İsmi
1 Kasım 1895	Abdallahad oğlu Hacı Attar Kıryakis
1 Kasım 1895	Hırmız oğlu Tıfinkçi Said
2 Kasım 1895	Şemmas Anton Küçükusta oğlu Petyun
1 Kasım 1895	Siirdli Şemmas Hanna oğlu Yağleci Refail
2 Kasım 1895	Boyacı Hanuş oğlu Boğos
1 Kasım 1895	Çaputçu Davud oğlu Gövdetaşıyan Yakub
1 Kasım 1895	Tıfinkçi Bedrus oğlu Kıryakis
1 Kasım 1895	Yakub Sa'ur Kıryakis

1 Kasım 1895	Bikendi Ammu İsa
1 Kasım 1895	Yusuf Piruzi
(Tarihsiz)	Merkar eşi Susan

Kaynak: Keldani Kilisesi Ölüm Defterleri

1914'te yaşanan ikinci büyük yangın ve 1916'daki tifüs ve kolera salgınları büyük bir nüfus kaybı yaşanmasına neden olmuştur.

D) 1915 Ermeni Tehciri ve Sonrası

Toplumsal anlamda tarihte yaşanmış ve toplumsal hafızamızda önemli izler bırakmış olan 1915 olayları konusunda, tartışan taraftarların öne sürdükleri önemli kanıtlardan birisi de, tartışılan konuyla ilgili kayıtların bulunması veya bulunmaması üzerinden de kurgulanmasıdır. (McCarty, 1998, s. 56 ve s. 96; Kenanoğlu, 2012, s. 180)

1915 yılı kayıtları, dönemi içerisinde yaşanan ve toplumsal hafızada *Ermeni Olayları* olarak bilinen yaşananlardan Keldanilerin de (Huyodo Gazetesi, 1921) etkilenmeleri kaçınılmaz olmuştur. 27 Mayıs 1915'te yayınlanan "Ermeni Tehciri Kararnamesi" fiili olarak cephe hattının dışında olması nedeniyle Diyarbakır'ı tehcir kapsamının dışında bırakmıştır. Ancak gelişen süreçte Diyarbakır, tehcir edilen Ermeni kabilelerinin geçiş güzergâhı olmasının yanında, Diyarbakır Valisi Dr. Raşid'in sorumluluğunda öncelikle, (Çetinoğlu, 2013, s. 386) şehir merkezinde yaşayan Ermeniler, tehcire tabi tutulmuşlardır. Bu durumda 1915 ve 1916 arasında kaydedilen ölüm sayısının arttığını görmek mümkündür. 1915'te kaydedilen ölüm sayısı 39, 1916'da kaydedilen ölüm sayısı 47'ye yükselmiştir. Bu artışın nedenlerinin şehirde yaşanan kaos ortamını en iyi şekilde açıklasa da, ölüm nedenleri net olarak ortaya konulmamakla beraber, bazı ölüm kayıtlarında kullanılan ifadeler, tehcir süreci içerisinde Keldanilerin de etkilendiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. (Çetinoğlu, 2013, s. 391) Örneğin;

16 Haziran 1915, Şemmas Mihayil Abid'in oğlu Şemmas Naum. Diyarbakır Askeri misafirhanesinde, mazlumen.

22 Haziran 1915, Refail Tayyuroğlu'nun oğlu Cebrail, Diyarbakır Askeri Misafirhanesinde, mazlumen.

3 Ekim 1915, Mardinli Abdallahad Petrus'un oğlu Hirmız, askerlik esnasında.

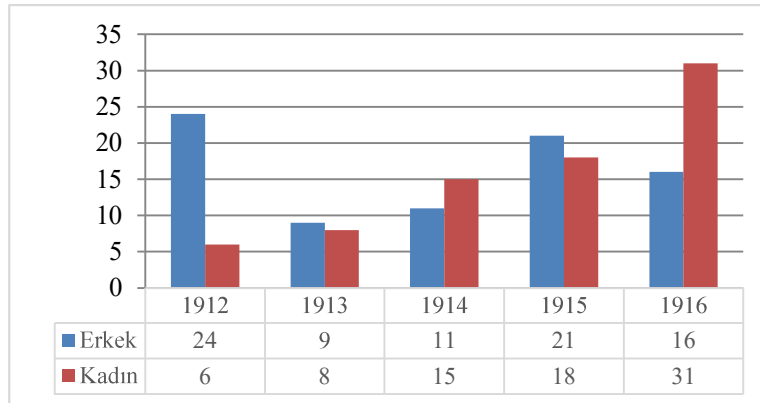
5 Ekim 1915, Mardinli Davud Hermuşi'nin oğlu Circis, askerlik esnasında.

27 Aralık 1915, Dellal Petrus'un oğlu Netaşi Yusuf, misafirhaneden çıktıktan 6 gün sonra.

1914-1916 yıllarını kapsayan ölüm kayıtlarında, ölenlerin yaş grubunu doğru olarak tespit etmek zordur. Bunun nedeni, elimizde mevcut bulunan Keldani Kilisesi Vaftiz Defterinde, 1876 sonrasına ait kayıtlarının bulunmamasıdır. 1876 öncesi doğumlarının ölüm kayıtlarına rastlamak mümkündür. 26 Şubat 1915'te ölen Hekim Hanuş'un kızı Susan'ın, vaftiz kaydında 31 Mart 1846'da doğduğunu, adı geçenin 26 Mayıs 1847'de Hekim Bedrus'un oğlu Osib'in kızı Verduşi'nin vaftiz anneliğini de yaptığını takip etmemiz mümkündür. Hekim Hanuş'un kızı Susan'ın ölüm tarihinde 69 yaşında olması, bu durumun normal ölüm olabileceği noktasında bir fikir edinmemize yardımcı olmaktadır. Bir başka örnekte ise; 15 Haziran 1915'te 49 yaşında iken ölen Aşçı İlyas oğlu Şemmas Petrus, 22 Ekim 1865'te doğmuş, vaftiz defterine Aşçı İlyas İskender Bey'in oğlu Petrus olarak kaydedilmiştir. 23 Mart 1916'da 70 yaşında iken ölen Horozoğlu Şemmas Ablahad'ın kızı Katrina, 15 Ağustos 1846'da doğmuştur.

Yukarıda belirtilen tarihler arasında defterdeki yazıların karakteri, yazı malzemesinin kullanımı, tarih sıralamasının düzensizliği, bilgi akışının hızlılığı, ortamın ve yazanın yaşadığı acıyı adeta yansıtmaktadır. (Aktar ve Kırmızı, 2013, ss. 289-318) Daha önceki sayfalarda rastlanmayan yatay ifadeler 1914, 1915 ve 1916 yıllarına ait kayıtlarda rastlamak mümkündür. 1918'deki kayıt sayısının olağan üstü fazlalığının yanında, kadın ve çocuk ölümlerinin fazlalığı, alt üst edilmiş yaşamın getirdiği sosyal ve ekonomik şartların dayanılmazlığının bir sonucu olsa gerek. Geleneksel bir yaşam süren, çeşitli etnik ve dini gruplardan oluşan şehir ahalisi, yüzyıllar içinde kurmuş olduğu hassas dengeler tarumar olmuşa benziyordu. (Mergerian, 2013, s. 35) 1918 yılı kayıtlarındaki düzenlilik, müsvedde kullanma imkânının tekrar mümkün olabildiğini düşünmeye sevk etmektedir.

Grafik 2. 1912-1916 Yıllarına ait ölüm kayıtları

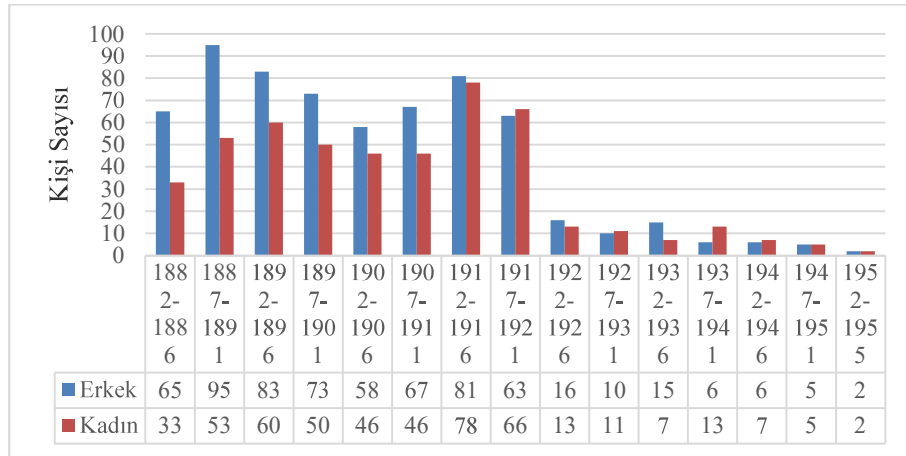

1914, 1915, 1916 ve özellikle 1918'de kaydedilen ölümlerden kadın oranının erkeklere çok yakın veya erkek sayısının üstünde olduğu (bkz. Grafik 2) görülmektedir. Bu durumun nedenleri konusunda yapılabilecek yorumlardan ilkinin, tehcir sonrasında erkek nüfusun kadın nüfusuna oranının azalmış olması.

İkincisi ise tehcir sırasında, şehre gelen kadın nüfusunun kilise tarafından ve bazı Müslüman aileler tarafından korunmuş olmasıdır diye düşünebiliriz. (Gaunt, 2007, s. 600) Erkek nüfusun yaş durumunu ölen kişinin meslek sahibi olmasına bağlı olarak, yetişkin olarak en azından 18 yaş üstü olabileceğini, meslek sahibi olmayanların da 18 yaşın altında olduğu düşünülebilir. Kadın nüfusunu yaş grubunun meslek sahipliği belirtilmediğinden böyle bir analize imkân tanımamaktadır.

Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi ölüm defterini 1882-1955 yılları arasındaki kayıtları cinsiyet bağlamında beşer yıllık gruplandırarak oluşturulan grafikte de görüleceği üzere 1912-1922 arasındaki on yıllık süre, şehir ve ülke açısından önemli bir kırılma noktasını oluşturduğunu görmemiz mümkündür. (bkz. Grafik 3)

Grafik 3. 1882-1955 Yılları arasında beş yıllık aralıklı cinsiyet bağlamında ölüm kayıtları

Diyarbakır Mar Petyun Keldani Kilisesi Vaftiz defterinde yaptığımız çalışmada, 1876 ve öncesinde doğmuş olup şehirdeki ikameti devam eden ve Diyarbakır'da vefat edenlerin yaşam sürelerini oldukça zor bir şekilde de olsa, tahminin ötesinde doğru bir şekilde bilgilere ulaşma imkanını bulabildik. Bu konuda karşılaşılan en önemli zorluk, doğumdan sonra, bireyin gençlik ve ölüm durumunda isim değişikliğe uğramış olmasıdır. Yine vaftiz sırasında geleneksel olarak ilk kullanılan ismin bir aziz veya azizeye ait olabilmesidir. Belirli bir süreden sonra edinilecek meslek, lakap kullanımı, bahse konu olan ismi vaftiz defterinden ölüm defterindeki kayıt takibini güçleştirebilmektedir.

Bu konuda yapmış olduğumuz çalışmada, 1727-1875 yıllarını kapsayan Keldani Kilisesi Vaftiz Defteri'nde, topluluğa ait ölüm defterinde kayıtlı bulunanların doğum tarihlerini tespit etmeye yönelik incelemede, tam bir eşleştirme mümkün olmamaktadır. Ölüm halinde kullanılan isim ile vaftiz sırasında verilen isim arasındaki farklılıktan dolayı bu tespitler güçleşmektedir. Örnek olarak, 5 Mayıs

1882’de ölen Deveci Hanuş’un oğlu Takakçı Yusuf, ismini vaftiz defterinde araştırdığımızda, 29 Kasım 1856’da Papaz Yusuf Abid’in yönettiği vaftiz töreninde, adı geçen Deveci Hanuş’un oğlu Yusuf’un adını, Nakkaş Gorgis’in oğlu Hırmız’ın vaftiz babalığını yaptığını kayıtlarda bulmamız mümkündür. Ancak, Deveci Hanuş’un oğlu olan Yusuf’un henüz meslek tanımı yapılmamış olmasından dolayıdır ki, Yusuf’un “Takakçı” mesleğine intisap edip etmediğini teyidini alamadan, tam bir isim tespit yapılamayacağı düşünülmelidir.

Tablo 4. Ölüm Defterinde kullanılan mekân adları

Deyrzor	Beybil	Beyrut	Tılmaşer	Ahvaz
Bırkli	İstanbul	Ruhvan	İrencil	Temerz
Sason	Telafer	Kudüs	Çaruhiye	Meyyafatkin
Basra	Piran	Becun	Nekuş	Piruz
Mardin	Cizre	Giresun	Telkif	Boşat
Alıpınar	Bircina	Kıtırıl	Alkuş	Amerika
Bikend	Siird	Dantas	Musul	Van
Şeranşi	Botan	Tella	Güzeldere	Sadhi
Bağdat	Halep	Katmez	Urfa	

1 Haziran 1882 tarihinde ölüm kaydı yapılan Terzi İstefan oğlu Hoca Yusuf’un, doğum tarihini tespit etmek için vaftiz defterine, meslek bilgisi dikkate alınmadan yapılan incelemede, 1 Ekim 1825 tarihinde vaftiz kaydı yapılan Terzi İstefan oğlu Yusuf adına vaftiz kaydına rastlamak mümkündür. Yine burada meslek aidiyeti sorunlu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte kadın isimlerinin ölüm kayıtlarında meslek tanımı bulunmaması nedeniyle, doğum tarihlerinin vaftiz defterinden tespit edilmesi, erkeklere göre daha sorunsuz bir alan oluşturmaktadır. 30 Mart 1886’da ölüm kaydı bulunan Yusuf Mahribeg kızı Susan, 14 Ocak 1841’de vaftiz kaydına aynı isimle rastlamak mümkündür.

26 Mart 1921’den itibaren ölüm kayıtlardaki düzenlilikten bahsetmek oldukça zordur. Kayıtları tutanların bu işin görevlisi olmadığı, eli kalem tutanın defteri kullandığı izlenimi mevcuttur. Bir kaç kayıttan sonra yazı stiline değişmesi, kayıt görevlilerinin geri dönmek üzere şehirden veya yaşamdan ayrılmış olmalarından mıdır bilinmez ama kayıt defteri görevlilerinin değişmesi gibi nüfusun azalmasına nispet edencesine defter sayfalarındaki kayıt sayıları da azalmaya başlamıştır. Önceki sayfalarda neredeyse sayfa başına 20-25 kayıt bulunurken, 1920’li yıllardan sonra sayfa başına 10-15 arası kayda, 1930-1940’lı yılları arasında ise kayıt düzensizliği ve kayıt sayısı oldukça azalmıştır. Nihayetinde 51 sayfalık ölüm kayıt defteri terk edilmiştir.

Tablo 5. Ölüm Defterinde adı sıklıkla geçen aile isimleri

Mahribeg	Tayyuroğlu	Keşişoğlu	Rumoğlu
Papazoğlu	Kutkut	Habiloğlu	Benekli
Horozoğlu	Mütevellioğlu	Cerhiyan	Hindi
Seyrek	Gövdetaşyan	Tıfinkçi	Necmioğlu
Bozuntu	Ganiroğlu	Yarımakanlı	Aşuk Şebut
Hekimoğlu	Mercimek	Lalo	Frengülyan
Şuriz	İzmirli	Tulioğlu	Mamuşi
Devli	Tumacan	Hırmızıyan	Sem'an
Küveli	Burunsuz	Küçükusta	Tataroğlu
Aşcıoğlu	Çelebiyan	Amberoğlu	

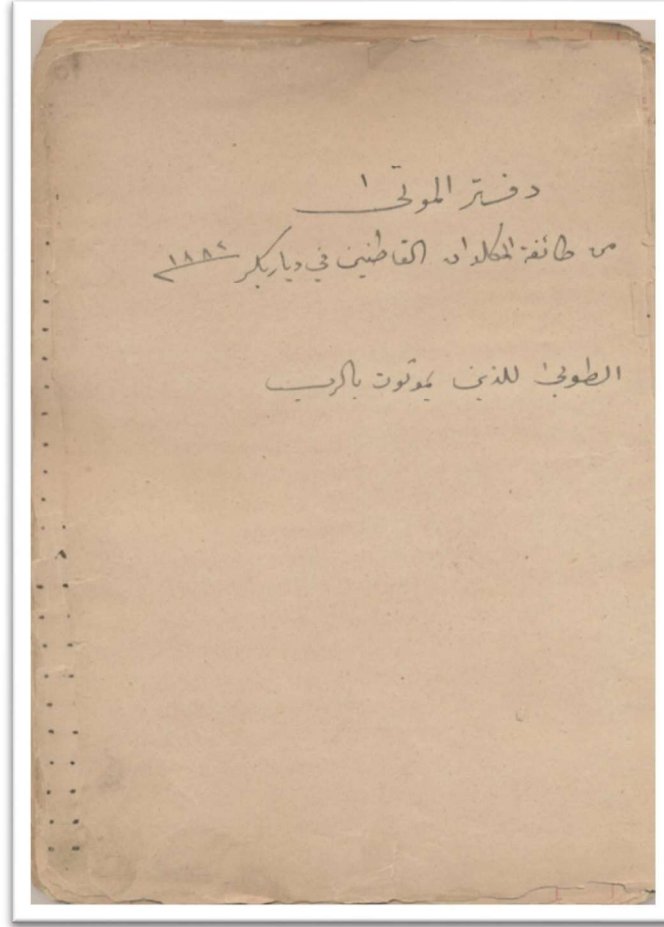
Defter kaydında sık kullanılan ve ortak mekânsal aidiyetleri ifade eden yer isimleri mevcuttur. Diyarbakır kent merkezine coğrafik olarak yakın bulunan yerleşim yerleri kimlik tanımlamasında kullanılmıştır. Diğer mekânlar ise topluluk üyesinin vefatı sırasında çeşitli nedenlerle bulunmuş olduğu mekânı anlatmaktadır. İstanbul, Amerika, Beyrut, Basra, Bağdat, Giresun, Van ve Deyrzor bunlara örnek olarak verilebilir. Bunların dışında kalanlar, yerleşik konumlu ifadeler sıfat olarak birey ve ailelerin kimlik aidiyeti anlamında kullanıldığını ileri sürebiliriz.

Tablo 5. Diyarbakır Keldani Kilisesi ölüm defterindeki kayıtların cinsiyet bağlamında yıllara göre sayıları (1882–1955)

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam	Yıl	Erkek	Kadın	Toplam
1882	15	0	15	1918	28	35	63
1883	8	3	11	1919	16	10	26
1884	11	9	20	1920	8	2	10
1885	15	9	24	1921	4	2	6
1886	16	12	28	1922	8	3	11
1887	27	17	44	1923	3	5	8
1888	16	8	24	1924	1	1	2
1889	17	12	29	1925	3	1	4
1890	15	8	23	1926	1	3	4
1891	20	8	28	1927	1	3	4
1892	6	5	11	1928	3	2	5
1893	24	9	33	1929	2	1	3
1894	8	11	19	1930	2	3	5
1895	28	26	54	1931	2	2	4
1896	17	9	26	1932	5	0	5
1897	15	14	29	1933	4	1	5
1898	9	7	16	1935	3	5	8
1899	16	8	24	1936	3	1	4
1900	18	8	26	1937	0	1	1
1901	15	13	28	1938	0	4	4
1902	13	9	22	1939	1	6	7
1903	10	6	16	1940	2	0	2
1904	9	11	20	1941	3	2	5
1905	9	6	15	1942	3	0	3
1906	17	14	31	1943	1	3	4
1907	11	9	20	1944	2	2	4
1908	16	10	26	1945	0	1	1
1909	10	5	15	1946	0	1	1
1910	14	14	28	1947	3	0	3
1911	16	8	24	1948	0	1	1
1912	24	6	30	1949	0	2	2
1913	9	8	17	1950	1	2	3
1914	11	15	26	1951	1	0	1
1915	21	18	39	1952	2	0	2
1916	16	31	47	1955	0	2	2
1917	7	17	24	Toplam	645	490	1135

Sonuç ve Öneriler

Yerelde üretilmiş olan belgelerin önemini ortaya koymak bir yana, belgelerdeki güvenilirlik ölçütü oldukça güçlüdür. Makalemizin konusunu oluşturan Diyarbakır Keldani topluluğuna ait el yazması “Ölüm Defteri”nin sunmuş olduğu bilgilerin, adı geçen mekâna ait diğer kayıtlandırma belgelerinden de takip edebilme imkânı, belgenin güvenilirliğini arttırmaktadır. 1882’de başlayan defterin devamlılığını 1955’e kadar devam ettirmesi, şehrin ve aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu önemli kırılma noktalarına şahitlik etmiş olması açısından da önemlidir. 1895 ilk Ermeni olayları, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, 1919-1923 Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin yaşandığı tarihler, Diyarbakır şehir merkezinde demografik olarak mikro ölçekte bulunan bir topluluğun not etmiş olduğu bilgiler, yukarıda belirttiğimiz üç önemli zaman diliminde gelişen güvenlik ve sağlık durumları hakkında önemli bir bilgi temin etmektedir. Ayrıca şehirde ölümle sonuçlanan sağlık sorunlarının hangilerinin olduğunu da görmek mümkündür. Burada ayrıntılarıyla ele almaya çalıştığımız yazma eser, 1915 ve sonrasında yaşanan olayların, Ermeniler dışında da mekânda mevcut bulunan diğer dini sosyal toplulukları nasıl etkilediğini sınırlı bir düzeyde de olsa görme imkânı sunmaktadır.

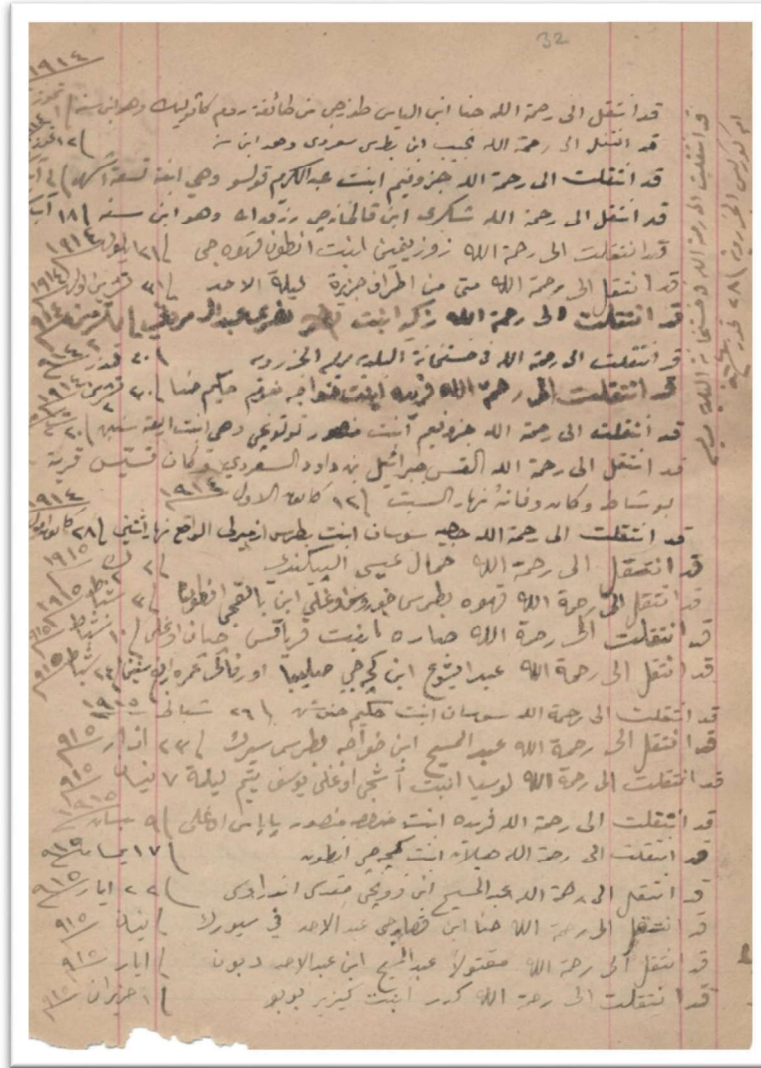
Belge 1. Defterü'l mevta Diyarbekir'de ikamet eden Keldani cemaatine aittir.
1882

Rabbe ait olarak ölenlere ne mutlu

دفتر الموقته ١٨٨٤

١٨٨٤	٤٨	في كانون الثاني	قد انتقل الي رحمة الله الطوبى بن يعقوب عاشق شريط
.....	١٨	في شباط	قد انتقل الي رحمة الله نوز جيه يعقوب
.....	١٤	في اذار	قد انتقل الي رحمة الله عبد شوع رزاق بن شعور بكدي
.....	٤٤	في اذار	قد انتقل الي رحمة الله عبد الكريم ابن قزى قزاقس زبوله يسي
.....	٤٩	في نيسان	قد انتقل الي رحمة الله بابوي عسج ابن بابوي كوشتو
.....	٥٥	في ايار	قد انتقل الي رحمة الله طقا نجف بوز بن دونه جوشوسه
.....	٥١	في حزيران	قد انتقل الي رحمة الله خواهر بوز بن قزى اسطليان
.....	٥٤	في حزيران	قد انتقل الي رحمة الله بنسور بن بوز اخو بوز بالي
.....	١٦	في اب	قد انتقل الي رحمة الله يوسف يعقوب ابن ابياس ابن قزى بوز
.....	٤٥	في تموز	قد انتقل الي رحمة الله كوكو جوشوي
.....	١٦	في اب	قد انتقل الي رحمة الله قزاقس يسيه بن اشعي بوز بكدي
.....	٥٥	في ايلول	قد انتقل الي رحمة الله حنا ابن قزاقس كوهي ابن زلفي حنوكه
.....	١٩	في تشرين الثاني	قد انتقل الي رحمة الله صا ابن يوسف بكدي
.....	٤٤	في تشرين الثاني	قد انتقل الي رحمة الله قزاقس كوكي ابن معقسي بوز حليل
.....	٤٨	في كانون الاول	قد انتقل الي رحمة الله برهقوس يسيه كوكتوت
١٨٨٤	٤٥	في كانون الثاني	قد انتقل الي رحمة الله نجيب يسيه ابن يعقوب قزاقس
.....	١٧	في نيسان	قد انتقل الي رحمة الله زلفا ابن كوكي بكدي
.....	١٧	في ايار	قد انتقل الي رحمة الله معقسي ككي بنت برهقوب كوكي
.....	٥٩	في حزيران	قد انتقل الي رحمة الله صوفيا بنت خواهر بوز بن قزاقس استياد
.....	٥٤	في تموز	قد انتقل الي رحمة الله قزاقس بن قزاقس بن قزاقس
.....	٥١	في تموز	قد انتقل الي رحمة الله الغري حنا زولا بن قزاقس بن شمعون ماريه رحمة الله في تموز
.....	٥٦	في تموز	قد انتقل الي رحمة الله يعقوب ابن جاقوس منصور العنتنق في اشل
.....	١٩	في اب	قد انتقل الي رحمة الله يعقوب ابن قزاقس احمد بن قزاقس استياد
.....	٥٤	في ايلول	قد انتقل الي رحمة الله جرجس بن قزاقس جرجس بن قزاقس
.....	٥٥	في ايلول	قد انتقل الي رحمة الله جرجس بن قزاقس جرجس بن قزاقس
.....	٤٤	في ايلول	قد انتقل الي رحمة الله بوز بن قزاقس قزاقس استياد

Belge 2. Ölüm defterinin ilk sayfası

Belge 3. Ölüm defterinin 32. sayfası, 1914 yılı kayıtlarının sonu ile 1915 yılı kayıtların başlangıcı.

Kaynakça

- Aktar, A.-K. A. (2013) “Diyarbakır 1919” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 289-318
- Albayrak, K. (2001) “Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi” Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 1, Adana, 107-124
- Albayrak, K. (1997) Keldaniler ve Nesturiler, Ankara: Vadi
- Albayrak, K. (2001) “Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi” Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 1, 107-124
- Albayrak, K. (2002) “Keldaniler” mad. TDVİA. Cilt: XXV. 208-210
- Albayrak, K. (2015) Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni, Akli Düşünce ve Felsefenin Doğu’dan Doğuşu, Babil-Keldani-Çin-Hint-İran-İbrani Gelenekleri. “Keldaniler”.
Cilt: 1, Ed. Ali Osman Kurt, 1. Baskı, İstanbul: İnsan, 857-878
- Beysanoğlu, Ş. (1997) Anıt ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, Cilt: 2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları 699-710
- Bozan, O. (2006) Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır
- Bozan, O. (2015) “Diyarbakır Vilayetinde 1894-1895 Kolera Salgını” Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 218, Ekim 2015, İstanbul, 219-240
- Çetinoğlu, S. (2013) “Diyarbakır’da Ermeni Mallarını Kim Aldı” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 368-406
- Çimen, A. (2012) “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri” Gazi Üniversitesi İBF Dergisi, Sayı: 1473, 183-216
- Çukurova, B. (2008) “XIX. Yüzyılda Diyarbakır’ın Sosyal ve İdari Yapısı” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: II, Ankara, 355-362
- Dilek, M. S. (2013) “Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Sorunu” İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Sayı: 15-16, 79-98
- Etöz, Z. (2013) “Diyarbakır Yangınları” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 262-280
- Gaunt, D. (2007) Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I Dünya Savaşında Anadolu’da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, (çev. Ali Çakıroğlu), İstanbul: Belge
- Gümüş, E. (2014) 18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara

- İlhan, M. M. (2006) “Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Dair Bazı Örnekler” Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 25, Sayı: 40, Ankara, 41-58
- İlhan, M. M. (2008) “Osmanlı Dönemi Diyarbakır’ı Üzerine Yapılan Araştırma ve Yayınlar” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: I, 49-74
- Joseph M. (2004) Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi, (çev. Erol Sever), İstanbul: Yaba
- Kenanoğlu, M. M. (2012) Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek, 3. baskı, İstanbul: Klasik
- Kevorkian, R. (2013) “Nüfus Hesabı veya Toprakların Denetimi” Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 53-60
- McCarty, J. (1998) Müslümanlar ve Azınlıklar, (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp
- Mergerian, J. B. (2013) “Amerikalıların Gözünden 19. yüzyılda Diyarbakır, 1830-1860” Diyarbakır Tebliğleri, Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 35-52
- Nuri, İ. M. (2009) Fi Tarih-i Kenisetül Maşrik, Nusaybin, Şam
- Tekin, M. (2008) “Ali Emiri’nin Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi Bağlamında Diyarbakır” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: III, 633-644
- Verhij, J. (2013) “Diyarbakır ve 1895 Ermeni Kriz”, Diyarbakır Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı, İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 237-245
- Yazıcı, S. (2008) “Diyarbakır’da 1895 Ermeni Olayları” Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kertsin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: III, 733-749
- Yılmazçelik, İ. (1995) XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı), Ankara: Türk Tarih Kurumu

Huyodo Gazetesi,
1, no. 2 (11 Haziran 1921), ss. 2-4;
4 no. (9 Temmuz 1921), s. 2;
5 (16 Temmuz 1921), s. 2;
6 (23 Temmuz 1921), s. 2